

Inzicht door onderdompeling

Een reactie op Bart Van de Putte, Henk de Smaele en

Dirk Jan Wolffram¹

JAN HEIN FURNÉE

101

Insight by Submersion: A Response to Bart Van de Putte, Henk de Smaele and Dirk Jan Wolffram

Giving a detailed account of the social history of The Hague's most prominent sites of civilised leisure – the gentlemen's clubs, the zoo, the Royal Theatre and the seaside resort of Scheveningen – *Plaatsen van beschaafd vertier* demonstrates how the constant struggle for social in- and exclusion structured the daily lives of upper and middle class men and women in The Hague in the nineteenth century. In response to Bart Van de Putte, Jan Hein Furnée argues that extensive quantitative analyses of 'class' and 'social class' show that objective class stratifications based on wealth and/or occupation are important tools, but at most semi-finished products for historical research. Furnée fully agrees with Henk de Smaele's objection that his study would have benefitted from a more in-depth reflection on the ways in which shifting patterns in women's freedom of movement in urban spaces were related to their political and economic emancipation. In response to Dirk Jan Wolffram, Furnée repeats some examples given in his book that show how political practices in places of leisure impacted upon local and national politics, even though this did not directly contribute to a linear process of increasing political participation and representation.

Aan de hand van een gedetailleerde analyse van de sociale geschiedenis van heren- en burgersociëteiten, de dierentuin, de Koninklijke Schouwburg en badplaats Scheveningen demonstreert *Plaatsen van beschaafd vertier* hoe de constante strijd om sociale in- en uitsluiting het dagelijks leven van mannen en vrouwen uit de hogere en middenstanden in negentiende-eeuws Den Haag beheerste. In reactie op Bart Van de Putte betoogt Jan Hein Furnée dat grondige kwantitatieve analyses

van ‘class’ en ‘social class’ uitwijst dat objectieve sociale stratificaties op basis van welstand en/of beroep voor historisch onderzoek weliswaar zeer nuttig en zelfs noodzakelijk, maar uiteindelijk slechts een halffabrikaat kunnen zijn. Furnée geeft Henk de Smaele volledig gelijk dat zijn onderzoek zou hebben geprofiteerd van een meer diepgaande reflectie op de manier waarop verschuivingen in de ruimtelijke bewegingsvrijheid van vrouwen kunnen worden gerelateerd met politieke en economische emancipatie. In reactie op Dirk Jan Wolfram herneemt Furnée enkele voorbeelden uit zijn studie waaruit blijkt hoe politieke praktijken in plaatsen van vertier van invloed waren op de lokale en nationale politiek, zonder echter te resulteren in een lineair proces van toenemende politieke participatie en representatie.

Een ‘overrompelende reconstructie’, ‘een welhaast onnavolgbare prestatie’, een boek dat ‘een ereplaats naast Montaigne’ krijgt: een onderzoeker die na vele jaren eindelijk het resultaat van zijn studie de wijde wereld in kan sturen, geeft deze warme ontvangst door gewaardeerde vakgenoten natuurlijk intense voldoening. Na ellenlang geploeter en geschaaf, en inderdaad soms dat gevoel meerdere boeken in één te schrijven, is het resultaat gelukkig de moeite waard. Minstens even veel voldoening geeft echter de diepgravende manier waarop Bart Van de Putte, Henk de Smaele en Dirk Jan Wolfram mijn boek kritisch tegen het licht hebben willen houden. Graag dank ik de redactie van de *BMGN - Low Countries Historical Review* voor de gelegenheid om in reactie hierop rekenschap af te leggen van gemaakte keuzes en verder door te denken op de interessante vragen en ideeën die in de reviews zijn aangereikt.

Hoe gaven mannen en vrouwen uit de hogere en middenstanden in negentiende-eeuws Den Haag op uiteenlopende plaatsen van vertier – in sociëteiten, in de dierentuin, de Koninklijke Schouwburg en aan het strand van Scheveningen – vorm aan hun onderlinge sociale verhoudingen? Aan de hand van een gedetailleerde analyse van uiteenlopende bronnen – van droge ledenlijsten en almanakken tot sprekende feuilletons, ingezonden brieven en nouvelles – heb ik in mijn boek willen laten zien, en de lezer quasi aan den lijve laten ervaren, hoe in de negentiende eeuw in een stad als Den Haag het leven en denken in termen van standsverschil onder de hogere en middenstanden nog veel extremer vormen aannam dan we ons tot nu toe hadden voorgesteld. Wolfram heeft goed gezien dat één van mijn belangrijkste drijfveren bij de compositie van het boek eruit bestond om de lezer – niet alleen het brede geïnteresseerde publiek, maar ook mijn vakgenoten – als het ware onder te dompelen in het Haagse uitgaansleven, zo intens mogelijk te laten ervaren hoe processen van sociale in- en uitsluiting op microniveau werden beleefd

1 Jan Hein Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag 1850-1890* (Amsterdam 2012).

en uitgespeeld, en op deze manier zo goed mogelijk te leren begrijpen hoe de Haagse standensamenleving in kringen van de hogere en middenstanden in de dagdagelijkse praktijk ‘daadwerkelijk’ functioneerde.

Deze visie op de compositie en werking van het boek heeft wel een bepaalde prijs. Het boek is om te beginnen erg dik en vraagt, zoals De Smaele vriendelijk opmerkt, enig uithoudingsvermogen en overgave van de lezer. Van de Putte constateert bovendien dat het boek doordrenkt is van sociologische begrippen als distinctie, statusdiscrepantie en hegemonie, maar het verrast hem als socioloog begrijpelijkerwijs dat ik deze begrippen nergens formeel introduceer, auteurs als Weber en Bourdieu nergens noem en mijn historische bevindingen ook niet inzet om een eigen bijdrage aan de theorievorming te leveren. Zoals hij al vermoedt heb ik er inderdaad bewust voor gekozen om mijn verhalend-betogende redeneertrant niet te onderbreken met meta-vertogen over theorie, om de lezer zo consequent mogelijk met zijn aandacht ‘in het verleden’ te houden en juist dat verleden te laten begrijpen. Anders dan Wolffram graag had gewild heb ik er ook bewust vanaf gezien om de complexe processen die ik voor Den Haag nauwgezet in kaart kon brengen, stelselmatig met andere Nederlandse of buitenlandse steden te vergelijken. Onze kennis over andere steden is naar verhouding nog zo beperkt en de onderlinge verschillen tussen steden waren ook zo groot dat dit soort vergelijkingen, naar mijn smaak althans, gemakkelijk te lukraak of banaal zouden uitpakken.² ‘Heel veel te kunnen zeggen’ op basis van primaire bronnen, een ‘perfecte’ combinatie na te streven van kwalitatieve en kwantitatieve benaderingen, en te zorgen dat de lezer het gevoel bekruipt dat hij de tijdgenoten ‘echt kent’: de drie reviewers hebben goed herkend dat daarin voor mij een van de grootste uitdagingen lag. ‘Het verleden komt weer heel dichtbij’.

In de inleiding van mijn boek zet ik vrij uitvoerig uiteen wat ik met mijn onderzoek concreet beoog bij te dragen aan de stand van het historisch onderzoek. De Smaele impliceert terecht: die bijdrage is evident als het gaat om de geschiedschrijving over de Haagse sociëteiten, de dierentuin, de Koninklijke Schouwburg en badplaats Scheveningen. Tot nu toe zijn al deze plaatsen van vertier, waarvan de betekenis de grenzen van Den Haag ver overschreed, nog niet of nauwelijks onderwerp geweest van serieus historisch onderzoek – een gegeven dat inderdaad een zekere ‘drang naar volledigheid’ verklaart. Terwijl de afgelopen jaren mooie studies verschenen over bijvoorbeeld

2 Wolfframs vraag of de ontwikkeling van de Haagse sociabiliteit vergelijkbaar is met die in Amsterdam lijkt bijvoorbeeld op basis van de bestaande literatuur, waaronder ook Boudien de Vries’ belangrijke pioniersstudie *Electoraat en elite* (Amsterdam 1986), misschien gemakkelijk te beantwoorden. Het uitgebreide onderzoek

dat ik afgelopen jaren met studenten naar het Amsterdamse uitgaansleven heb verricht heeft me echter doen beseffen dat er nog een flinke weg te gaan is voordat de meerwaarde van dit soort vergelijkingen mijzelf althans kan overtuigen.

negentiende-eeuwse rederijderskamers, leesmusea en vrijmetselaarsloges³, is de geschiedenis van sociëteiten, dierentuinen, schouwburgen en badplaatsen in de Nederlandse historiografie zelfs meer in het algemeen nog opmerkelijk onderbelicht. Het hoofddoel van de studie is echter een bijdrage te leveren aan inzicht in sociale verhoudingen in de negentiende eeuw. Wat levert dat nu onder meer op, en welke vragen blijven over?

‘Objectieve’ sociale stratificaties als halffabriek

Op basis van de belangrijkste heren- en burgersociëteiten heb ik in mijn boek laten zien dat tijdgenoten in de bovenlagen van de Haagse samenleving grofweg drie sociale formaties onderscheidde die in de praktijk als relatief scherp omliggende ‘standen’ functioneerden. Ten eerste de ‘aanzienlijken’, bestaande uit de adel en (adellijke en burgerlijke) hoge staatsfunctionarissen, magistraten en steenrijke renteniers uit vooraanstaande families met een bestuurlijke traditie. Ten tweede de zogenaamde ‘fatsoenlijke’, ‘deftige’, of gewoonweg ‘hogere’ standen, gedomineerd door hogere en middelbare ambtenaren, officieren, beoefenaars van academische vrije beroepen, deftige renteniers en slechts enkele bankiers en fabrikanten. En ten derde de ‘burgerij’ of de ‘middenstanden’, gedomineerd door de zogenaamde ‘nijvere burgerij’ van doorgaans goeude fabrikanten, grote handelaars, ambachtsbazen, winkeliers en overige zelfstandigen, maar ook bestaande uit (semi-)intellectuele beroepsgroepen zoals de meeste middelbare en lagere ambtenaren, onderwijzers en kunstenaars.

Zoals Van de Putte terecht constateert zet ik me in mijn boek stevig af tegen de wijze waarop Nederlandse historici sinds de jaren 1970 hebben gemeend de (beroeps)bevolking van negentiende-eeuwse steden op basis van ‘objectieve’ criteria als welstand en/of beroep te kunnen indelen in scherp afgebakende klassen, standen en sub-standen. Anders dan hij suggereert, laat ik de klassieke Weberiaanse vraag naar de relatie tussen ‘class’ en ‘social class’ echter bepaald niet los. Integendeel, in hoofdstuk 1 heb ik op basis van kiezerslijsten, adresboeken en residentie-almanakken veel gedetailleerder dan tot nu toe voor enig andere Nederlandse stad is gedaan voor 1851 en 1881 de meest prominente 5000 respectievelijk 20.000 Hagenaars (samen ongeveer

3 Zie onder andere Oscar Westers, *Welsprekende burgers. Rederijders in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2003); Floor Meijer, *Wereldburgers. Vrijmetselaren en de stad Amsterdam, 1848-1906* (Amsterdam 2010); Boudien de Vries, *Stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem, 1850-1920* (Nijmegen 2011).

een kwart van alle huishoudens) in ruim veertig concrete beroepsgroepen en -sectoren ingedeeld, en daarbij de 2500 respectievelijk 4100 hoogst aangeslagen mannen per beroepsgroep naar acht fiscale klassen uitgesplitst. Deze tweedimensionale⁴ stratificatie op basis van beroep en welstand bracht een opvallende statusdiscrepancie aan het licht: opmerkelijk veel ‘fatsoenlijke’ ambtenaren en officieren genoten een hoge sociale status maar leefden op relatief bescheiden voet, terwijl opmerkelijk veel ‘burgerlijke’ winkeliers en ambachtsbazen een verrassend hoge uiterlijke welstand genoten. Deze statusdiscrepancie – die bij nadere beschouwing ook in verschillende provinciesteden en iets minder geprononceerd in Amsterdam en Rotterdam kan worden aangetroffen – presenteer ik in het boek als een belangrijke verklaring voor de obsessieve drang van ‘kale’ ambtenaren en officieren om gegoede winkeliers en ambachtsbazen uit hun sociale kringen te weren en voor de aanhoudende ambitie van gegoede nijvere burgers om in de Haagse maatschappij een hogere status te verwerven.

Sociale stratificaties op basis van ‘objectieve’ criteria van beroep en/of welstand (class) beogen niet per se inzicht te geven in groepsvorming (social class), zo benadrukt Van de Putte terecht. Het essentiële probleem is echter dat veel historici beide benaderingen wel degelijk door elkaar halen. Juist met mijn gedetailleerde kwantitatieve analyse van zowel ‘class’ als ‘social class’ heb ik – hopelijk voor eens en altijd – duidelijk proberen te maken dat sociale stratificaties op basis van ‘objectieve’ criteria van beroep en/of welstand weliswaar een nuttige en zelfs noodzakelijke ingang bieden tot beter begrip van het verleden, maar dat ze voor historici die inzicht willen geven in groepsvorming louter een context kunnen bieden, en maximaal een halffabriek kunnen zijn. Mijn grote wens is dat Nederlandse historici na lezing van mijn boek begrippen als ‘gegoede burgerij’ of ‘kleine burgerij’ niet langer onbekommerd gebruiken als aanduidingen voor klassen die zij op basis van welstand of beroep hebben geconstrueerd, om ze vervolgens een halve pagina later plotseling een groepsidentiteit en *agency* toe te bedelen als sociale groepen, met sociale grenzen zoals die door tijdgenoten zouden zijn vormgegeven en beleefd. Nog liever hoop ik dat bijna vergeten en voor ons misschien nog wat onwennige begrippen als ‘fatsoenlijke standen’ en ‘nijvere burgerij’, die in Den Haag voor tijdgenoten veel meer betekenis hadden dan begrippen als ‘gegoede burgerij’, ingang zullen vinden in het historisch discours.

4 In het beroemde klassen- en standendebat over de negentiende-eeuwse sociale stratificatie is een dergelijke uitgebreide tweedimensionale stratificatie nooit opgesteld, terwijl de voorbeelden voor het oprapen lagen. Zie bijvoorbeeld de klassieke bronnenuitgave van W.F.H. Oldewelt (ed.), *Kohier van de personeele quotisatie te Amsterdam over het jaar*

1742 (Amsterdam 1945) I, bijlage ‘Tabellarisch overzicht van de 12655 in de personeele quotisatie aangeslagenen gecombineerd met hun gedetailleerde beroepsgeleding’. Maar ook bijvoorbeeld de klassieke studie van A. Daumard, *La bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848* (Parijs 1963) 106-119.

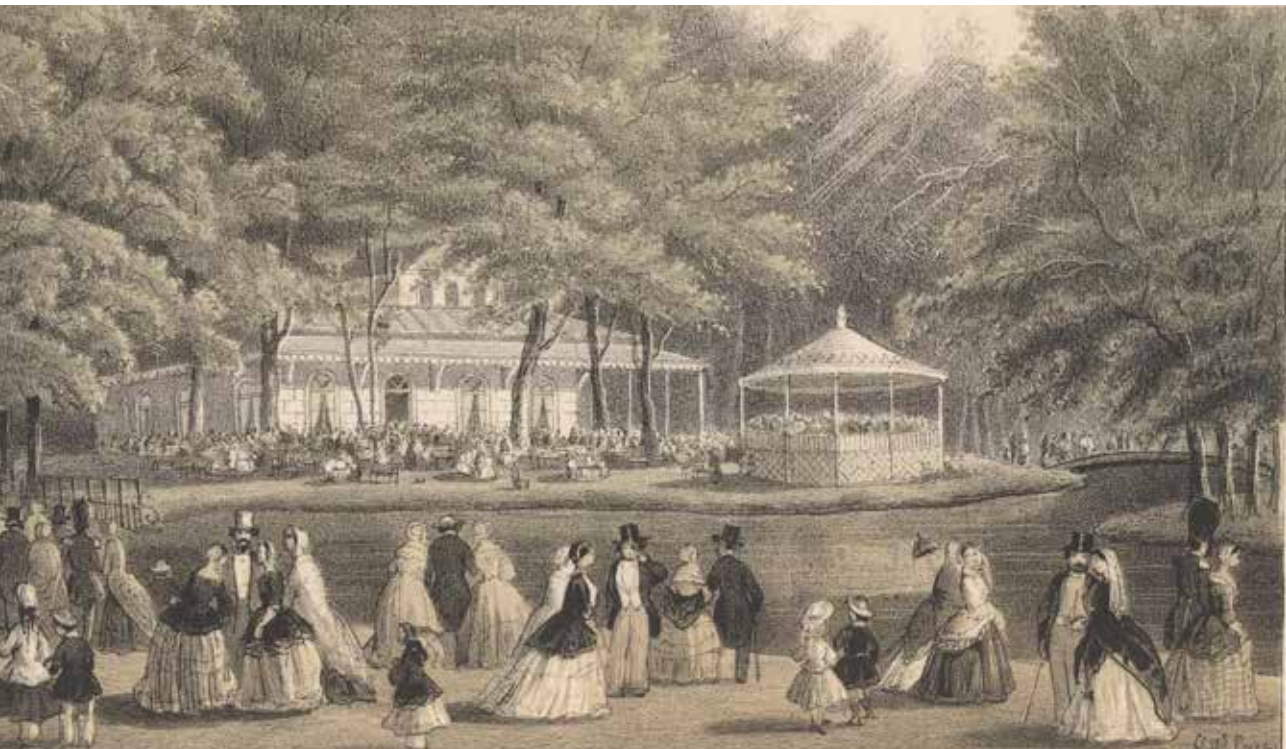
Van de Putte merkt op dat mijn analyse van groepsvorming op basis van de samenstelling van sociëteiten geen ‘volledig beeld van de populatie’ oplevert. Voor de aanzienlijken lijkt er nauwelijks een probleem: ik definieer hen grotendeels op basis van geboorte en positie, en in 1851 was maar liefst 80 procent van hen lid van minimaal één van de bestudeerde sociëteiten. Voor de ‘fatsoenlijke standen’ lijkt mijn insteek eveneens gerechtvaardigd. Het lidmaatschap van De Witte, waar in 1881 maar liefst 7,5 procent van alle volwassen mannen zich verenigden, werd door tijdgenoten expliciet gezien als lakmoesproef ‘of men al of niet tot de fatsoenlijke of gedistingueerde wereld’ behoorde. Voor de ‘(nijvere) burgerij’ ligt dit evenwel anders. Hoewel de sociëteit De Vereeniging beoogde ‘den geest van afzondering en afscheiding te bestrijden, waaraan ook onze goede midden- en burgerstand, vooral hier ter stede, zoo euvel gaat’, bleef het lidmaatschap beperkt tot een sociaal ambitieus, gegoed én op gezelligheid gericht segment van de brede middengroepen. In de dierentuin trof men in 1878 bijvoorbeeld ruim vierhonderd middenstanders die *niet* lid waren van De Vereeniging maar zich wel in een relatief elitair milieu wilden en konden bewegen. De steeds terugkerende sociale scheidslijnen die zichtbaar werden in de dierentuin, de Koninklijke Schouwburg en Scheveningen bevestigen niettemin mijn stelling – die ik pas na lange studie heb durven in te nemen – dat de samenstelling van de sociëteiten toch de beste indicatie geeft van de moeilijk overbrugbare sociale grenzen die in het Haagse uitgaansleven alles doortrokken. Of de sociëteiten ‘het meest fatsoensgerichte, behoudsgezinde segment van de fatsoenlijken’ verenigden, zoals Van de Putte oppert, waag ik te betwijfelen: met uitzondering van enkele persoonlijkheden als Thorbecke die wars waren van sociëteitsleven, was het naar ik verwacht behalve tijd en geld vooral religieuze behoudendheid die potentiële leden ervan afhield om zich enthousiast in het sociëteitsleven te storten. Een aanvullende analyse van religie als bron van cultureel en sociaal verschil – een dimensie die in de bestudeerde bronnen opmerkelijk genoeg bijna geheel afwezig is – zou net als een systematische analyse van huwelijkspartnerkeuze niettemin bijzonder welkom zijn.

Binnen de hoofddoelstelling om inzicht te geven in de vormgeving van de Haagse standsverhoudingen heb ik in mijn boek – inderdaad op een relatief smalle basis aan secundaire literatuur⁵ – systematisch aandacht willen schenken aan sekse als analytische categorie. Zo demonstreer ik de actieve rol van vrouwen in de vormgeving van standsidentiteit (bijvoorbeeld bij de concerten in het Haagse bos), evenals de cultivering van uiteenlopende mannelijke omgangsvormen als constituerende elementen van verschillende groepsidentiteiten: stijf-aristocratisch in de Grande Société, deftig-gezellig in De Witte, joviaal-burgerlijk in De Vereeniging. Het meest stelselmatig heb ik echter kunnen onderzoeken hoe vrouwen, afhankelijk van hun stand, burgerlijke staat en leeftijd, maar ook afhankelijk van de sociale gemengdheid, tijdstip en ruimtelijke kenmerken van de bestudeerde plaatsen van vertier, zich in meer en mindere mate vrij konden bewegen – alleen of in gezelschap, zelfstandig of als ‘vrouw/dochter van’. Mijn belangrijkste doelstelling was, zoals De Smaele helder uiteenzet, om een eind te maken aan de nog geregeld terugkerende misvatting dat de ideologie van gescheiden sferen zou impliceren dat vrouwen uit de hogere en middenstanden in het dagelijks leven grotendeels uit de publieke stedelijke ruimte werden geweerd. Binnen een duidelijke set van geschreven en ongeschreven regels, was hun ruimtelijke bewegingsvrijheid aanzienlijk groter dan vaak gemakshalve wordt gedacht, zelfs in heren- en burgersociëteiten.

Ik ben De Smaele dankbaar voor zijn zeer terechte constatering dat ik, met name door het incidentele gebruik van het begrip ‘emancipatie’, welhaast even gemakshalve de suggestie heb gewekt dat toenemende ruimtelijke bewegingsvrijheid voor vrouwen in de Hofstad hun ideologische uitsluiting uit de economische en politieke sfeer zou hebben verminderd. Ik ben me hiervan helaas onvoldoende bewust geweest. Wat betreft de economische sfeer kan ik kort zijn. Voor zover dames uit de fatsoenlijke standen vanaf de jaren 1860 feministische pleidooien voor betaalde arbeid voor vrouwen omarmden, kwam dat hoogstens indirect doordat zij vanaf deze jaren meer ruimtelijke bewegingsvrijheid kregen in het genootschapsleven, en daar in contact kwamen met ideeën van vroege feministes als Storm-Van der Chijs. Voor vrouwen uit de nijvere burgerij geldt zelfs het tegenovergestelde: in de ambitie om zich te spiegelen aan fatsoenlijke dames trokken velen van hen zich juist rond 1880 uit het winkelbedrijf terug (‘De vrouwen zijn “Mevrouwen”’). Ook

5 Naast de door De Smaele genoemde studies vooral: C. Harrison, *The Bourgeois Citizen in Nineteenth-Century France: Gender, Sociability and the Uses of Emulation* (Oxford 1999); Simon Gunn, *The Public Culture of the Victorian Middle Class:*

Ritual and Authority in the English Industrial City, 1840-1914 (Manchester 2000); Jane Rendell, *The Pursuit of Pleasure. Gender, Space and Architecture in Regency London* (Londen 2002).

▲ Middels een hek scherp afgescheiden van de honderden 'hek- of kantleden' manifesteerden de leden van sociëteit De Witte zich tijdens de populaire zomerconcerten in het Haagse bos met vrouw en kinderen als het centrum van de stedelijke maatschappij. De 'Tent' in het Haagse Bos, 1859. Collectie Haags Gemeentearchief.

de politieke implicaties bleven beperkt. Vrouwelijke leden van de dierentuin hadden formeel ‘de zelfde regten’ als mannelijke leden, maar ik heb geen aanwijzingen gevonden dat zij op ledenvergaderingen daadwerkelijk gebruik maakten van hun stemrecht. De politieke emancipatie ging hier, hoe grensverleggend ook, waarschijnlijk niet verder dan theorie.

De Smaele heeft eveneens gelijk dat het incidentele gebruik van het begrip ‘emancipatie’ zelfs voor mijn analyse van de ruimtelijke bewegingsvrijheid van vrouwen weinig gelukkig is geweest. Het begrip impliceert een lineair ontwikkelings- en vooruitgangsperspectief dat voor het Haagse uitgaansleven slechts in beperkte mate kan worden hard gemaakt. Tegenover de ruimtelijke ‘winst’ die vrouwen boekten in sociëteiten, de dierentuin en de schouwburg, stonden inderdaad vaak nieuwe en andere ruimtelijke beperkingen, zoals fatsoenlijke vrouwen ervoeren in de dierentuin en aristocratische dames op het terras van het Scheveningse gemeentebadhuis. Om deze voortdurende processen van in- en uitsluiting op grond van sekse goed te begrijpen, zo heb ik in mijn boek inderdaad vooral willen demonstreren, is een systematische differentiatie naar stand essentieel. In het geval van Den Haag is de term ‘verburgerlijking’ die De Smaele introduceert minder behulpzaam. Meer nog dan de ‘opkomst van de burgerij’ (in mijn studie bedoeld voor het plotseling opkomende politieke en sociale zelfbewustzijn van de nijvere burgerij na 1850) benadrukt het begrip verburgerlijking immers eenzelfde lineair vooruitgangsperspectief, dat niet goed strookt met wat in het boek geleidelijk duidelijk wordt: de sterke continuïteit en zelfs verspreiding van aristocratische en ‘fatsoenlijke’ (gender)-identiteiten, die deels ook door nijvere burgers werden omarmd.

Uithuizig vertier en politieke cultuur

‘Anders dan men op het eerste gezicht zou verwachten’, zo betoog ik in de inleiding van mijn boek, ‘biedt deze studie naar vrijetijdsbesteding [...] ook een ingang om – op beperkte schaal – bij te dragen aan het onderzoek dat in Nederland sinds de jaren 1990 wordt verricht naar de negentiende-eeuwse “politieke cultuur”’ (23). Dit is evident een minder ambitieuze insteek dan waarop Wolffram mij beoordeelt (‘het boek pretendeert een *crossover* te bieden tussen cultuurgeschiedenis en politieke geschiedenis’). Het is echter ook een *andere* insteek. Terwijl Wolffram verlangt dat mijn boek nieuwe inzichten biedt in het conventionele politiekhistorische vraagstuk van ‘politieke strijd in de openbaarheid om de macht’, heb ik vooral willen bijdragen aan het onderzoek dat Henk te Velde cum suis afgelopen decennia hebben verricht naar de manieren waarop in de negentiende eeuw nieuwe *vormen* werden ontwikkeld om die politieke strijd te voeren. Vanuit dat perspectief zou het voor politiek historici een interessante eyeopener kunnen zijn hoe kiezers, niet-kiezers en volksvertegenwoordigers in spe zich in sociëteiten, de dierentuin en zelfs in

de Franse opera op diverse manieren formeel en informeel organiseerden, ‘publieke opinies’ vertolkten en experimenteerden met verschillende vormen van vertegenwoordiging, verantwoording, debat, protest, conflictbeheersing en afzetting van bestuurders. Tijdgenoten beschouwden al deze plaatsen van vertier expliciet als politieke ‘oefenscholen’. Dat gold uiteraard voor de liberale debatvereniging in De Witte, maar ook bijvoorbeeld voor de Franse opera, waar de ervaringen met diverse kiesstelsels voor debutanten expliciet werden verbonden met algemene bespiegelingen over de voor- en nadelen van direct en indirect kiesrecht. En eveneens voor de diertuin, die met zijn heftige verkiezingen en ledenvergaderingen een ‘pépinière voor eene politieke reputatie’ en zelfs een ‘pépinière tot vorming van politieke kiezers’ werd genoemd.

Wolffram is met de analyse van politieke praktijken in plaatsen van vertier niet tevreden, want hij verlangt een meer concrete ‘doorvertaling [...] naar de gemeentepolitiek en landelijke politiek’. Toch biedt het boek ook in dat opzicht meer dan hij betoogt. Zo wordt aannemelijk gemaakt dat de Grande Société een belangrijk bolwerk vormde van de conservatieven (in 1853 zelfs een broedplaats van de Aprilbeweging), dat de Besognekamer als ‘voorparlement’ functioneerde waar menig Kamerdebat en -stemming werden voorgekookt, en dat ook de borrelpraat in De Witte volgens tijdgenoten grote impact kon hebben op de landelijke politiek (‘Als de muren van De Witte klappen konden hoeveel ministeriën daar saamgesteld en afgebroken zijn!’). De gevraagde ‘doorvertaling’ blijkt nog concreter in de analyse van de bestuurders van sociëteiten en de diertuin die, net als de deftige en aanzienlijke infiltranten in de burgerlijke kring van De Vereniging, op grond van hun ervaring en bekendheid werden verkozen in de gemeenteraad en de Tweede Kamer. Een verrassender, zij het wat speculatiever ‘doorvertaling’ presenteer ik bij de diertuin. Rond 1880 stemden de leden – grotendeels identiek aan het electoraat voor de gemeenteraad – drie keer achtereen het voltallige bestuur weg en maakten daarmee, naar mijn inschatting, enigszins de geesten rijp voor een absoluut novum in de Haagse politieke cultuur: de wegstemming van drie wethouders en daarmee de val van het hele college van Burgemeester & Wethouders.

Wolffram mist in het boek de relatie tussen verschuivingen in de standsverschillen en gemeentelijke en landelijke politiek. Wat was nu de impact van het sociale getouwtrek in het uitgaansleven op de toenemende politieke participatie van de burgerij? De grondwet van 1848 en vooral de eerste directe verkiezingen voor de gemeenteraad in 1851 droegen, zoals ik betoog, sterk bij aan het politieke zelfbewustzijn van de nijvere burgerij, niet ondanks maar juist *omdat* zij zich als stevig aangeslagen belastingbetalers konden beroepen op Thorbeckes opvatting dat welstand de belangrijkste indicator was van politiek oordeelsvermogen. We zien dit zelfbewustzijn overduidelijk terug in de oprichting van De Vereniging, maar ook in de steeds terugkerende politieke strijd in de openbaarheid over de stoeltjes in het

Haagse bos, de uitbreiding van het gemeentebadhuis, de verbouwing van de schouwburg, de vestiging van de dierentuin tot en met de oprichting van het Kurhaus. In hoofdstuk 1 zet ik echter al direct uiteen dat deze ‘emancipatie’ van de (nijvere) middengroepen zich na de teleurstellende verkiezingen van 1851 opmerkelijk genoeg *niet* vertaalde in toenemende opkomst bij de verkiezingen, terwijl ik met een analyse van alle raadsleden en verkiezingen tot 1890 aantoon dat zij er zelfs na de oprichting van een eigen kiesvereniging nauwelijks in slaagden om de hegemonie van de hogere standen te breken. Geheel anders dan Wolfram beweert, toont mijn studie nu juist precies het tegenovergestelde van ‘de geleidelijke teloorgang van de maatschappelijke dominantie van de Haags elite van adel, hofkringen en topfunctionarissen’. De regelmatige politieke strijd in de openbaarheid, die door lokale dagbladen flink werd aangewakkerd, over de stelselmatige bevoordeling van de hogere standen door het aristocratische stadsbestuur, droegen in mijn visie belangrijk bij aan de groepsvorming en identiteit van de (nijvere) burgerij. Maar het indirecte commerciële eigenbelang van winkeliers, ambachtsbazen en fabrikanten om stedelijke investeringen in de cultuur – bedoeld om welgestelden te trekken – en hun eigen cliëntele niet te zeer tegen te werken, zorgde dat hun greep naar de macht in de gemeenteraad uiteindelijk veel beperkter bleef dan men zou verwachten.

Met een uitbreiding van Henk de Smaeles belangrijke stelling zou ik in dit verband dan ook graag willen concluderen: ‘Stand én gender zijn als marker van verschil en ongelijkheid veel te flexibel (en tegelijkertijd veerkrachtig en ‘koppig’) om in [...] lineaire narratieven te worden gevat’. Dat mijn boek, zoals Wolfram besluit, tot een hernieuwde belangstelling zal leiden voor de relatie tussen stands- en sekseverhoudingen, stedelijke cultuur en politiek in de negentiende eeuw, kan ik natuurlijk slechts hopen. Het laatste woord is zeker nog niet gezegd. ◀

Jan Hein Furnée (1972) is universitair docent cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis na 1750 aan de Universiteit van Amsterdam en deeltijdhoogleraar geschiedenis aan de Open Universiteit. Zijn onderzoek richt zich op vrijetijdscultuur, consumptiecultuur, stands- en sekseverhoudingen en cultuurbeleid in negentiende-eeuwse steden in Nederland en West-Europa. Recente publicaties: Jan Hein Furnée en Clé Lesger (eds.), *The Landscape of Consumption: Shopping Streets and Shopping Cultures in Western Europe, c. 1600-1900* (Houndmills 2014); Jan Hein Furnée, “‘Le bon public de La Haye’: Local Governance and the Audience in the French Opera in The Hague, 1820-1890’, *Urban History* 40 (2013) 625-645 (bekroond met de Dyos Prize in Urban History 2012); Jan Hein Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag* (Amsterdam 2012). Hij is hoofdredacteur van *Stadsgeschiedenis*, redacteur van *De Negentiende Eeuw* en van *Geschiedenis Magazine*, evenals secretaris van de European Association for Urban History en coördinator van het Amsterdam Centre for Urban History. E-mail: w.j.h.furnee@uva.nl.